

τινός» για την Πελοπόννησο — έστειλε τον Γεώργιο Σφραντζή στον Μουράτ για να εξασφαλίσει την απαραίτητη δική του έγκριση και συνδρομή. «Και ούτως άπελθών», όπως μου έλεγε ο Σφραντζής, «τά άνατεθειμένα μοι καλώς ώκονόμησα και διά ξηράς εις Πελοπόννησον έφθασα. Εύρον δέ τους άδελφούς και αύθέντας έχοντας όχλησιν μάχης μεγάλης. Όπισθεν γάρ του κύρ Κωνσταντίνου του αύθεντός μου, σταλείς μετά τριήρεως ο κύρ Θεόδωρος, ίνα κατά των δύο άδελφών αυτού μάχεται και στρατού πλείστου συναθροισθέντος άμφω τοίς μέρεσι και πόλεμός τις ανά αύτών γέγονε... Και άπεστόλησαν παρά του βασιλέως πρέσβεις προς τους άδελφούς αυτού, ο άγαν χρηστός Διονύσιος ίερομόναχος ο χρηματίσας και μητροπολίτης Σάρδεων και ο Δισύπατος Γεώργιος και ούτοι την μάχην μικρόν τι κατεπράυναν. Τέλος δέ πάλιν άλλων έλθόντων πρέσβεων, του Μελισσινου λέγω Γρηγορίου ίερομονάχου του πνευματικού του και χρηματίσαντος ύστερον πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ος και παρ' άλλοις Στρατηγόπουλος έπωνομάζετο, και συν αύτῶ δὴ και του Γεωργίου πάλιν του Δισυπάτου και έμου, συμβιβασάντων και συμφωνησάντων αύτους, ίνα ο μὲν αύθέντης μου και δεσπότης άπελθών παροικήση εν τῇ Κωνσταντινουπόλει, ο δὲ κύρ Θεόδωρος και κύρ Θωμάς οί δεσπότες εν τῇ Πελοποννήσῳ». Αυτό ήταν το νόημα που είχε το ταξίδι του Κωνσταντίνου, τον Σεπτέμβριο του 1437, στην Κωνσταντινούπολη, κ' έτσι μου δόθηκε και μένα η μεγάλη εύκαιρία να βρεθῶ επάνω στο βενετικό κάτεργο με κατεύθυνση τῇ Βασιλεύουσα, το κέντρο τῆς άνύπαρκτης πιά αυτοκρατορίας.

4

Όταν διασχίζαμε την Προποντίδα, η θάλασσα ήταν παραγμένη· κ' η καρδιά μου είχε παραχθεί πολὺ περισσότερο κι' από τῇ θάλασσα. Ήξερα — το είχα αισθανθεί με τρόπο άμεσώτερο, περνώντας τον Έλλησποντο — ότι στις δυο άκτές, τῇ βορεινῇ και τῇ νότια, την εύρωπαϊκή και την άσιατική, παραμονεύει και μᾶς παρακολουθεῖ ο Τουρκος. Η οδός που οδηγεί στη Βασιλεύουσα δὲν ήταν πιά Έλληνική. Αισθάνθηκα μιᾶ βαθειᾶ (ώστόσο, πικρῇ) ἀνακούφιση, όταν ο Γεώργιος Σφραντζής, δείχνοντάς μου — τώρα πιά είχαμε πλησιάσει την εύρωπαϊκή άκτή — το νοτιώτερο άκρο των χερσαίων τειχῶν, μου είπε ότι από κει αρχίζει η Κωνσταντινούπολη και ότι λίγο πιό πέρα βρίσκεται η Χρυσῇ Πύλη που ήταν η πύλη των θριάμβων. Ανατρίχιασα αναπολώντας τους θριάμβους των αυτοκρατόρων. Λίγο πιό μέσα — μου λέει ο Σφραντζής — βρίσκεται η Μονή του Στουδίου. Η συγκίνησή μου έγινε ακόμα μεγαλύτερη. Αν οί θριάμβοι των αυτοκρατόρων ήταν παροδικοί,

ἡ συνάντηση τοῦ ὀσίου Συμεών, τοῦ νέου θεολόγου, μετὸν πνευματικό του πατέρα Συμεών τὸν εὐλαβῆ, σημειώθηκε πέρ' ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν ματαιοτήτων, σημειώθηκε σὲ κάποια σύνορα ὅπου τὰ παροδικὰ γεγονότα διασταυρῶνται μετὰ τὰ αἰώνια.

Τὰ μάτια μου εἶχαν ἀνοίξει ὅσο ποτὲ πρὶν. Κοίταζα..., κοίταζα... καὶ ὅσα ἔβλεπα, μολονότι εἶχα τόσο πολὺ ἀνοίξει τὰ μάτια μου, δὲ χωροῦσαν στὴν ὄρασή μου. Μπροστά μου ἦταν ἡ 'Ελληνικὴ 'Επτάλοφος πού, μολονότι ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος τὴν ἔταξε νὰ θυμίζει ὡς 'Επτάλοφος καὶ μετὰ τὴν δεκατέσσερες Ρεγεῶνες τῆς παλαιᾶς Ρώμης, εἶναι τὸ πιὸ πρωτότυπο δημιουργήμα τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἀνθρώπων. Γιατί ἦρθε ἐδῶ ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος; Ἦταν, τάχα, τὸ Βυζάντιον μιὰ βάση καλύτερη ἀπὸ τὴν Ρώμη, κ' ἦταν οἱ θάλασσες — ἡ Προποντίδα, ὁ Βόσπορος καὶ ἡ περιεργότατη ἐκείνη σφήνα πού ὀνομάζεται Χρυσοῦν Κέρας — σταθερώτερες ἀπὸ τὴν πεδιάδα τῆς Ρώμης; Τί τράβηξε, τάχα, τὸν Κωνσταντῖνον πρὸς τὴν θύρα τῆς 'Ανατολῆς; Πέρασε, βέβαια, ἀπὸ δῶ κι' ὁ 'Ιάσων, ἀλλὰ δὲ στάθηκε. Τὸν 'Ιάσονα τὸν τράβηξε πολὺ πιὸ πέρα ἢ ἀνάγκη νὰ δημιουργήσῃ ἕνα μεγάλο μῦθον. Ἐπάνω ἀπὸ δῶ πέρασε καὶ ἡ Θέτις γιὰ νὰ μεταφέρει τὸν σκοτωμένο 'Αχιλλέα στὴν νῆσον τὴν Λευκή, ὅπου θὰ συμεριζόταν τὴν ἀθανασία μετὸν Πάτροκλο. Κι' ὁ Μέγας 'Αλέξανδρος πέρασε ἀπὸ τὸν 'Ελλήσποντον, ἀλλὰ δὲν τὸ πρόσεξε καὶ τὸ Βυζάντιον· τὸ καταπληκτικώτερον αὐτὸ σταυροδρόμι τῆς γῆς δὲν τὸν ἔκαμε οὔτε γιὰ μιὰ στιγμὴ ἀναποφασιστό· τράβηξε ἀμέσως πρὸς τὴν 'Ασία καὶ, κόβοντας τὸν Γόρδιον δεσμόν, προχώρησε πρὸς τὰ ἀκρότατα βάθη τῆς ἱστορίας. Ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος ἦρθε καὶ σταμάτησε ἐδῶ. Εἶχε γνωρίσει τὸ Βυζάντιον, ὅταν, πολεμώντας τὸν Λικίνιον, ἀναγκάσθηκε νὰ τὸ πολιορκήσῃ. Ὁ Ζώσιμος λέει ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ἰδρυσε ἐδῶ τὴν νέα Ρώμη, ἐκτιμώντας τὰ πλεονεκτήματα τῆς τοποθεσίας αὐτῆς, «εὐφυῶς πρὸς τε κρᾶσιν ὠρῶν ἐχούσης... καὶ ἅμα προκαθημένης τῶν δύο τῆς Οἰκουμένης τμημάτων, τῆς τε Εὐρώπης καὶ τῆς 'Ασίας». Ἡ λογικὴ αὐτὴ ἐξήγηση συμβιβάζεται καὶ μετὰ τὴν πιὸ μυστικὴν καὶ ἄλογον. Ὁ Κωνσταντῖνος θὰ εἶπε μέσα του ὅτι πρέπει ἐδῶ, σ τ ὁ ἐ π ι κ ῖ ν δ υ ν ο αὐτὸ σταυροδρόμι, νὰ μετατοπισθεῖ — νὰ μετακομισθεῖ, σὰ νάταν ἀποσκευὴ — τὸ κέντρο τῆς ἱστορίας. Κ' ἡ θέλησή του ἦταν θέλημα Θεοῦ. Τοῦ νέου Θεοῦ πού ἐγίνε ἀνθρώπος καὶ ὄχι ἥρωας. Ὡς ἀνθρώπος, ἔπρεπε καὶ νὰ πονέσῃ· ὁ ἴδιος θέλησε νὰ κάμῃ τὸν ἀνθρώπινον πόνον θεῖον. Προσχωρώντας ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος στὸν νέο Θεὸν πού ὡς ἀνθρώπος δὲ θέλησε νὰ ναι μέγας, διάλεξε τὴν Κωνσταντινούπολιν γιὰ ἔδραν του, γιὰτι ἐδῶ — στὸ δραματικὸ αὐτὸ σταυροδρόμι τῆς γῆς — ἦταν ἐπόμενο νὰ

γίνουν ἡ ἀγωνία, ὁ φόβος καὶ ὁ πόνος τὰ κύρια καὶ μόνιμα χαρακτηριστικὰ τῆς ἱστορίας. Στὴν Ἀθήνα καὶ στὴ Ρώμη σημειώθηκαν, βέβαια, καὶ τραγωδίες, σκηνές τρόμου καὶ συμφορές· ὡστόσο, ἡ δόξα — στὴ Ρώμη καὶ στὴν Ἀθήνα — εἶχε τὸ δικό της πρόσωπο πού ἡ σύσπαση τοῦ τρόμου καὶ τοῦ πόνου τοῦ ἦταν ἀγνωστή, εἶχε ἓνα πρόσωπο αὐτόνομο πού τὸ ἐχαρακτήριζε ἡ ὀλύμπια ἀπάθεια. Στὴν Κωνσταντινούπολη, ἡ δόξα ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ γίνῃ ἀνθρώπινη, πολὺ ἀνθρώπινη, καὶ νὰ συγχωνευθεῖ ὀργανικὰ καὶ μόνιμα μετὰ τὴν ἀγωνία, τὸν τρόμο καὶ τὸν πόνο. Κ' ἦταν θέλημα Θεοῦ — ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος ἀναγκάσθηκε νὰ ὑπακούσῃ — νὰ μεταφερθεῖ τὸ κέντρο τῆς ἱστορίας ἐκεῖ ὅπου καμμιά δόξα δὲ μπορούσε νὰ νῆαι ὀλύμπια καὶ ὅπου ὁ πόνος θὰ τὴν ἀνάγκαζε νὰ γίνῃ ἀνθρώπινη, νὰ ταπεινωθεῖ. Πρέπει καὶ ἡ δόξα νὰ ταπεινώνεται.

5

Ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς, ὅσο ἡ γαλέρα μας προχωροῦσε ἀνατολικώτερα παρελαύνοντας μπροστὰ στὴ νότια πρόσοψη τῆς Βασιλεύουσας, μοῦ ἔδειχνε τὰ ἀξιοθέατα σημεῖα, μοῦ ὀνόμαζε τὸ καθετί, μοῦ ἔλεγε τί βρίσκεται πίσω ἀπὸ τὰ ὄρατὰ κτίσματα καὶ τὰ λιμάνια, μοῦ ἐξήγησε ὅτι παράλληλα μετὰ τὴ νότια αὐτὴ παραλία τῆς Βασιλεύουσας καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση βαίνει ἡ μεγάλη κεντρικὴ ὁδὸς πού καταλήγει στὴ Χρυσῇ Πύλῃ, ἡ περιώνυμη «Μέση» (ὅταν, τὴν ἄλλη μέρα, χρειάστηκα παραπάνω ἀπὸ μιὰν ὥρα γιὰ νὰ τὴ διασχίσω, χαμογέλασα ἀναπολώντας τὴ Μέση τοῦ Μυστρά). Πλησιάζοντας τὸ Νεώριο τοῦ Παλατίου, δηλαδὴ τὸ βασιλικὸ λιμάνι τοῦ Βουκολέοντος, δὲ χρειάστηκα νὰ ρωτήσω τὸν Σφραντζῆ νὰ μοῦ πεῖ σὲ ποιά ἐκκλησία ἀνήκει ὁ τεράστιος τροῦλλος πού πρόβαλε στὸ βάθος, πιὸ πίσω ἀπὸ τὸ λιμάνι. Τὸ Μέγα Παλάτιον πού χωρίζει τὴν ἐκκλησία ἀπὸ τὸ λιμάνι δὲν ἀποτελοῦσε ἐμπόδιο στὴ θέα. Ὁ τροῦλλος ξεπερνοῦσε τὸ καθετί, φυσικὰ καὶ τὴν προσδοκία μου. Κατάλαβα ἀμέσως ὅτι ἀντικρῦζω τὸν κεντρικὸ τροῦλλο τῆς Μεγάλῃς Ἐκκλησίας, τῆς Ἀγίας τοῦ Θεοῦ Σοφίας. Ὁ Σφραντζῆς εἶχε κλείσει τὸ στόμα του καὶ μ' ἄφηνε νὰ κοιτάζω. Ἡ ματιά μου, ἀγκαλιάζοντας τὸν τροῦλλο τῆς Μεγάλῃς Ἐκκλησίας, ἀγκάλιασε τοὺς αἰῶνες. Naί, ὁ τροῦλλος αὐτὸς σκεπάζει ἑννιακόσια χρόνια. Γιὰ μιὰ στιγμή ἀπόρησα γιατί καὶ πῶς ὁ αὐτοκράτωρ Μανουὴλ Κομνηνὸς παραμέλησε τὸ Μέγα Παλάτιον (τοῦ Βουκολέοντος), ὡς ἓνα σημεῖο κι' αὐτὴ τὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησία, κ' ἔδειξε τὴν προτίμησή του — καὶ τὴν προτίμησιν αὐτὴ τὴ σεβάσθηκαν, ἀπὸ τότε, ὅλοι οἱ αὐτοκράτορες — στὸ ἀπώτατο ἄκρο τῆς Βασιλεύουσας, στὴν περιοχὴ τῶν Βλαχερνῶν ἢ τοῦ Ἐβδόμου, στὰ βάθη τοῦ Χρυσοῦ Κέρατος. Γιατί προτίμησαν οἱ αὐτοκράτορες τὸν τροῦλλο τῆς Μεγάλῃς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὸ Μέγα Παλάτιον;

κράτορες τὴν Παναγία τὴ Βλαχερνίτισσα, κι' ἀφῆκαν τὴ Μεγάλη Ἐκκλησία, τὴν Ἁγία τοῦ Θεοῦ Σοφία, νᾶναι εἰδικώτερα ὁ ναὸς τοῦ πατριάρχη; Γιατί ἀποφάσισε ὁ Μανουὴλ Κομνηνός, στὸ 1143, νὰ στολίσει ἰδιαίτερα τὰ Βασιλεία τῶν Βλαχερνῶν — τὰ «ὑψηλά, τὰ ὑψηλότατα» — προσθέτοντας καὶ νέα κτίσματα (τότε, ἀκριβῶς, ἀνεγέρθηκαν οἱ «ἐπιμήκιστοι περίστυλοι ἀνδρῶνες», ὅπως λέει ὁ Νικήτας Χωνιάτης), καὶ ὀρίζοντας ὅτι ἡ μόνιμη ἔδρα τῶν βασιλέων πρέπει νᾶναι ἐκεῖ;

Ὅταν, λίγη ὥρα ἀργότερα, διασχίζοντας τὸν Κεράτιο κόλπο, φθάσαμε στὸ βασιλικὸ λιμάνι τῶν Βλαχερνῶν καί, ἀκολουθώντας τὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο, ἀποβιβάσθηκα καὶ μπῆκα στὴν ὑπέροχη αὐτὴ περιοχὴ, ἡ ἀπορία μου διαλύθηκε. Τὸ Μέγα Παλάτιον καὶ ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία ἦταν ἡ πιὸ θαυμαστὴ πρόσοψη τῆς Βασιλεύουσας. Ὡστόσο, τὸ συγκρότημα τῶν Βλαχερνῶν (τ' ὄνομα, ὅπως ἐπιμένει νὰ λέει ὁ σύγχρονός μου Γεώργιος Κωδινός, ἀντιγράφοντας τὸν ἀναξιόπιστο Ἰωσήφ Γενέσιο, προέρχεται «ἀπὸ τινος ἀρχηγοῦ Σκύθου Βλαχέρνου, ἀναιρεθέντος ἐκεῖσε») ἦταν κάτι παραπάνω. Ἦταν τὸ πιὸ ὑποβλητικὸ βᾶθος τῆς αὐτοκρατορίας. Τὴ Θεοτόκο τῶν Βλαχερνῶν δὲ μοῦ ἔδωσε, βέβαια, ὁ Θεὸς τὸ δικαίωμα νὰ τὴν ἀντικρῦσω. Τριάμισυ χρόνια πρὶν ἐπισκεφθῶ τὴν Κωνσταντινούπολη — τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1434 — μιὰ φοβερὴ πυρκαϊὰ τὴν εἶχε καταστρέψει, «ὅπερ καὶ παράδοξον», ὅπως ἔλεγε συχνὰ ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς. «Ἐπυρπόλησαν», ὅπως μοῦ ἐξήγησε, «παῖδες τινες ἀρχοντόπουλοι τὸν ἐν Βλαχέρναις εἰς ὄνομα τῆς Θεομήτορος ναὸν τὸν περικαλλῆ τε καὶ θεῖον καὶ θαυματουργόν, θέλοντες πιάσαι τινὰς νεοττοὺς περιστερῶν». Ὡστόσο, τὰ εἰρημιαστὰ τοῦ ναοῦ, ὅπου φυλαγόταν τὸ ἱμάτιον τῆς Θεοτόκου (ἡ Ἁγία Ἐσθῆς), στέκονταν ὀρθά, διαλαλώντας ὅτι κ' ἡ πιὸ μεγάλη καταστροφὴ θ' ἀφήσει ὀρθὸ καὶ ἀλύγιστο τὸ πνεῦμα τοῦ Γένους. Ὁ Μανουὴλ Κομνηνός ἔκαμε πολὺ καλὰ πού, ἀφήνοντας τὴ Μεγάλη Ἐκκλησία νᾶναι ὁ ναὸς τοῦ πατριάρχη, προτίμησε τὴ Θεοτόκο τῶν Βλαχερνῶν. Κάποια μυστικὴ φωνὴ θὰ τοῦ εἶπε ὅτι ὁ ναὸς αὐτὸς δὲ θὰ ἔπεφτε ποτὲ στὰ χέρια τῶν Τούρκων καὶ δὲ θὰ γινόταν ποτὲ τέμενος τῶν ἀσεβῶν. Ἡ πυρκαϊὰ τοῦ 1434 ἦταν κακὸ σημάδι, ἀλλὰ καὶ ἀγαθὴ πρόνοια. Καὶ κάποια ἄλλη, ὁμως, σκέψη μπορεῖ νὰ ὀδήγησε τὸν Μανουὴλ Κομνηνὸ στὴν ἀπόφαση νὰ προτιμήσει τὴν περιοχὴ τῶν Βλαχερνῶν καὶ τὴν Παναγία τὴ Βλαχερνίτισσα. Στὸ ἔτος 626, ὅταν ὁ χαγάνος τῶν Ἀβάρων κατατροπώθηκε, ὁ λαὸς τῆς Βασιλεύουσας, χωρὶς κανέναν νὰ τὸν προτρέψει καὶ νὰ κατευθύνει τὰ βήματά του, ἔσπευσε στὴ Θεοτόκο τῶν Βλαχερνῶν — καὶ ὄχι στὴ Μεγάλη Ἐκκλησία — γιὰ

νά έκφράσει, ψάλλοντας τὰ νικητήρια, τὴν εὐγνωμοσύνη του «τῆ ὑπερμάχῳ στρατηγῶ». Ἐκεῖ, λοιπόν, ἦταν ἡ θέση τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ Γένους.

6

Μπαίνοντας στὴν Κωνσταντινούπολη, βρέθηκα πρώτη φορὰ σὲ μιὰ τεράστια πόλη. Ἡ μεγαλύτερη πόλη ποὺ εἶχα γνωρίσει ὡς τότε ἦταν ἡ ἀγαπημένη μου Πάτρα. Ὄταν ἤμουν παιδί, μοῦ φαινόταν μεγάλη καὶ δὲ μπορούσα νὰ φαντασθῶ ὅτι ὑπάρχει στὸν κόσμον ἄλλη σὰν κι' αὐτήν. Γιὰ κάμποσα μάλιστα χρόνια ἡ ἔκταση τῆς Πάτρας ἦταν, γιὰ μένα, ἡ ἔκταση τοῦ κόσμου. Ἀλλὰ καὶ ὅταν γνώρισα τὴν Ἀθήνα, τὸ Ναύπλιο, τὸν Μυστρά, διαπίστωσα ὅτι ἡ παιδική μου κρίση ἢ ἀκρισία δὲν ἦταν ἀπόλυτα ἀδικοιολόγητη. Ἡ Πάτρα ἦταν μεγαλύτερη ἀπὸ τὶς ἄλλες αὐτὲς πόλεις. ἤξερα, ὅμως, πιά ὅτι κ' ἡ ἀγαπημένη μου ἀκόμα Πάτρα, μεγαλύτερη ἔστω ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ἢ τὸν Μυστρά, δὲν ἦταν τίποτε μπροστὰ στὴν Κωνσταντινούπολη ποὺ εἶχε μυριάδες σπιτία, πεντακόσιες ἐκκλησιές, ἑκατοντάδες δρόμους, πολλὰ λιμάνια, τεράστια δημόσια κτίσματα, συμπλέγματα παλατιῶν ποὺ τὸ καθένα ἦταν μιὰ ὀλόκληρη πόλη, ἕναν ἵπποδρομο (καὶ δὲν ἦταν ὁ μόνος) ποὺ εἶχε μῆκος ἑξακόσια ἐνενήντα βήματα καὶ πλάτος ἑκατὸν τριάντα τέσσερα, ἕνα χερσαῖο διπλὸ τεῖχος ποὺ τὸ μῆκος του θάταν τοῦλάχιστον πέντε μίλια, καὶ μιὰ παραλιακὴ πρόσοψη στὴν Προποντίδα καὶ στὸν Κεράτιο κόλπο ποὺ ἔπιανε ἕνδεκα περίπου μίλια. Ὡστόσο, ἂν καὶ τάξερα ὄλ' αὐτά, ἔτριβα τὰ μάτια μου ὅταν βρέθηκα στὴν Κωνσταντινούπολη. Τὰ ὅσα ἤξερα, τὰ εἶχα δουλέψει μέσα μου μὲ τὴ σκέψη, ἀλλὰ δὲ μπορούσα καὶ νὰ τὰ φαντασθῶ. Ὑπάρχουν περιπτώσεις — κι' αὐτὲς εἶναι οἱ περισσότερες — ποὺ ἡ φαντασία ξεπερνάει τὴν πραγματικότητα· ὑπάρχουν, ὅμως, κι' ἄλλες ποὺ ἡ πραγματικότητα ξεπερνάει τὴ φαντασία. Τέτοια περίπτωση ἦταν γιὰ μένα — γιὰ τὶς ἴδιες μου τὶς αἰσθήσεις — ἡ Κωνσταντινούπολη.

Ὁ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς πῆγε στὴν παλαιὰ Ρώμη ξεκινώντας ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ἦταν, λοιπόν, φυσικώτατο νὰ μὴν ἐκπλαγεῖ διόλου ἀντικρῦζοντας τὴν ἔκτασή της. Ἔτσι — ὅπως βγαίνει ἀπὸ τὴν περίφημη ἐπιστολὴ ὅπου περιγράφει τὶς ἐντυπώσεις του — ἐθαύμασε, βέβαια, ὅσα εἶδε στὴν παλαιὰ Ρώμη (συνειδητοποιώντας, ὅμως, ταυτόχρονα μέσα του τὴν ὑπεροχὴ τῶν κτισμάτων τῆς νέας Ρώμης, προπάντων τῆς Ἀγίας Σοφίας), ἀλλὰ θεώρησε αὐτονόητη τὴν ἔκταση, αὐτονόητο τὸν ἀριθμὸ τῶν κατοικιῶν καὶ τῶν κατοίκων της. Ὅσο γιὰ μένα, ἐγὼ δὲν εἶχα ὡς τότε καμμιά παράσταση τοῦ ὑπερβολικοῦ μεγέθους, τοῦ τεράστιου κατοικημένου χώρου. Ἐγὼ εἶχα ξεκινήσει ἀπὸ τὴν Πάτρα καὶ δὲν

είχα γνωρίσει, πρὶν φθάσω στὴν Κωνσταντινούπολη, παρὰ μόνο τὴν Ἀθήνα καὶ τὸν Μυστρά. Στ' ἀγαπημένα μου αὐτὰ μέρη τὸ μεγαλεῖο δὲν εἶχε καμμιά σχέση μετὰ τὸ μέγεθος, μετὰ τὴν ἀπέραντη ἔκταση, μετὰ τὸν ἀριθμὸν. Εἶχα γνωρίσει τὸ μεγαλεῖο τῆς ποιότητος· δὲν εἶχα καμμιά παράσταση τοῦ μεγαλείου ποῦ ἐγκείται καὶ στὴν ποσότητα, στὴν ἔκταση, στὸν ἀριθμὸν. Εἶχα ἀκούσει ὅτι στὴν Κωνσταντινούπολη κατοικοῦν τριακόσιες χιλιάδες ἄνθρωποι, δηλαδή πολὺ περισσότεροι ἀπ' ὅσους κατοικοῦσαν σ' ὁλόκληρη τὴν Πελοπόννησο, καὶ ὅτι παλαιότερα, πρὶν πάθει τὴν ἀσφυξία τοῦ ἀποκλεισμοῦ, καὶ προπάντων πρὶν κυριευθεῖ ἀπὸ τοὺς Φράγκους, εἶχε διπλάσιο ἢ καὶ τριπλάσιο πληθυσμὸν. Δὲ μπορούσα, ὁμως, νὰ συλλάβω πῶς ἑκατοντάδες χιλιάδες ἄνθρωποι διασταυρώνονται σὲ μιὰ καὶ τὴν ἴδια πόλιν, στοὺς δρόμους καὶ τὶς πλατεῖες τῆς, στὶς ἐκκλησιὰς καὶ τὰ λουτρά τῆς, χωρὶς νὰ πατάει ὁ ἓνας τὸν ἄλλον, χωρὶς νὰ στριμώχνονται καὶ νὰ πνίγονται, χωρὶς νὰ ἐξαντλοῦν καὶ τὶς πιὸ μεγάλες καὶ πιὸ πλούσιες κινστέρνες (καὶ τὶς δεκαεννιά ποῦ εἶχε ἡ Κωνσταντινούπολη).

Ναί, ἡ φαντασία μου δὲ με εἶχε διόλου προετοιμάσει γιὰ νὰ ἰδῶ ὅσα εἶδα στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἔτσι, τὸ θέαμα ἦταν γιὰ μένα ἓνα θαῦμα. Τὸ γεγονὸς ὅτι, ὅπως με εἶχε προειδοποιήσει ὁ Σφραντζῆς καὶ ὅπως διαπίστωσα κ' ἐγώ, πολλὰ σπίτια ἦταν τώρα ἔρημα, πολλοὶ κῆποι παραμελημένοι καὶ οἱ περισσότεροι κάτοικοι κακοντυμένοι, δὲ μπορούσε νὰ μειώσει τὴν ἐκπληξή μου· δὲν εἶχα ἰδεῖ ποτέ μου τὴν Κωνσταντινούπολη στὶς μέρες τῆς αἰγλης τῆς, κ' ἔτσι δὲν εἶχαν τὰ μάτια μου τὴν δυνατότητα νὰ μοῦ ποῦν ὅτι τὸ θαῦμα, ποῦ ἀντίκρυζα, δὲν ἦταν ἐκεῖνο ποῦ ἦταν ἄλλοτε, δὲν ἦταν πιὰ τέλειο. Ἔτσι, παραδόθηκα ἀνεπιφύλακτα στὸ θαῦμα. Εἶχα ξαναγίνει παιδί. Πίστεψα πάλι ὅτι, ἀφοῦ ὑπάρχει ἓνα τέτοιο πρᾶγμα σὰν τὴν Κωνσταντινούπολη, ὅλα τ' ἀδύνατα εἶναι δυνατά.

7

Κι' ἂν ἀκόμα εἶχα τὴν ἰκανότητα νὰ περιγράψω στὴν κάθε λεπτομέρεια τὰ ὅσα εἶδα κ' ἐθαύμασα, ἀπὸ τί θᾶπρεπε ν' ἀρχίσω καὶ μετὰ τί θᾶπρεπε νὰ τελειώσω; Στὴν Κωνσταντινούπολη, ἡ ποιότητα ἔχει τόσο πολὺ συμφιλιωθεῖ μετὰ τὸν προαιώνιο ἐχθρὸ τῆς, τὴν ποσότητα, ὥστε τὰ ὠραῖα καὶ ἀξιομνημόνευτα εἶναι ἀμέτρητα.

Μπροστὰ στὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ, στὸ ναὸ τῆς Ἁγίας τοῦ Θεοῦ Σοφίας, στάθηκα μετὰ τὸ αἶσθημα ὅτι ἀπὸ δῶ καὶ πέρα ἢ μᾶλλον ἀπὸ δῶ κ' ἐπάνω δὲ μπορεῖ νὰ ὑπάρξει τίποτε πιὸ μεγάλο. Εἶχαν, ὁμως, οἱ ἄνθρωποι τὸ δικαίωμα νὰ χτίσουν ἓνα τόσο μεγάλο ναὸ; Εἶχε, τάχα, ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς ἀνάγκη ἀπὸ ἓνα τόσο με-

γάλο χῶρο κι' ἀπὸ ἓνα τέτοιο ὕψος, ἢ μήπως ἦταν ἡ ματαιοδοξία τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τῆς Θεοδώρας πού τοὺς ἔκαμε νὰ πιστέψουν, ἀπομυζώντας οἰκονομικά τὸ λαό τους, ὅτι δὲ χωροῦσαν οἱ ἴδιοι σ' ἓνα μικρότερο ναό; Ὁ δάσκαλός μου μοῦ ἔλεγε ὅτι, σ' ἓνα ἀπρεπέστατο ἔργο του πού εἶναι στοὺς πιὸ πολλοὺς ἀγνωστο, χαρακτηρίζει ὁ Προκόπιος τὸν Ἰουστινιανὸ «μωροκακοήθη», «νεωτεροποιὸν» καὶ «ἐς... τὰ κακὰ εὐπαράγωγον». Μήπως ἦταν βέβηλη ἡ σκέψη τοῦ «νεωτεροποιοῦ» αὐτοῦ νὰ βάλει τὸν Ἀνθέμιο καὶ τὸν Ἰσίδωρο νὰ χτίσουν ἓνα τέτοιο τεράστιο οἰκοδόμημα γιὰ νὰ μπεῖ, τὸν Δεκέμβριο τοῦ ἔτους 537, ὁ ἴδιος καὶ νὰ συναντήσῃ τὸν Θεὸ ὡς ἴσος πρὸς ἴσον; Μήπως ἠθελε νὰ φανεῖ μέγας στὰ μάτια τῆς Θεοδώρας πού «ἠράσθη αὐτῆς... ἔρωτα ἐξαίσιον»; Μήπως νόμισε ὅτι, χτίζοντας ἓναν τέτοιο ναό, ξοφλάει τὸ χρέος του ἀπέναντι τοῦ Θεοῦ ὕστερ' ἀπὸ τὸ φοβερὸ μακελιὸ πού πρόσταξε νὰ γίνῃ (στὸ ἔτος 532), ὑποκύπτοντας στὴν ἀντρίκια θέληση τῆς Θεοδώρας; Τὸ ἱερὸ τῆς Σοφίας πού εἶχε ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος ἰδρύσει πυρπολήθηκε τὴν τραγικὴ ἐκείνη ἡμέρα τοῦ 532. Ὁ Ἰουστινιανὸς ἠθελε νὰ ξεπεράσῃ τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο, ἀντικαθιστώντας τὸ ἔργο τοῦ Μεγάλου μ' ἓνα ἔργο ἐξωτερικὰ πολὺ μεγαλύτερο. Ἦθελε νὰ ξεπεράσῃ κι' αὐτὸν τὸν Σολομῶντα. Λένε ὅτι, μπαίνοντας στὸ ναό, ἐφώνασε ὁ Ἰουστινιανός: Νενίκηκά σε, Σολομῶν!

Φοβοῦμαι ὅτι τὶς σκέψεις μου αὐτὲς — σκέψεις πού μ' ἐκυρίευσαν ὅταν προτοεῖδα τὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ — τὶς εἶχε ὑπαγορεύσει μέσα μου κάποια ἀθῶα κακία. Ἀντικρῶζοντας τὸ ναὸ τῆς Ἁγίας τοῦ Θεοῦ Σοφίας, καὶ μὴ μπορώντας νὰ τὸν ἀγκαλιάσω ὀλόκληρο μὲ τὰ μάτια μου, ζήλεψα γιὰ λογαριασμὸ τῶν ἀγαπημένων μου ἐκκλησιῶν τοῦ Δαφνιοῦ καὶ τοῦ Μυστρᾶ. Τώρα πιά ξέρω ὅτι ἡ σύγκριση δὲν εἶναι ἀναγκαῖα. Τὸ Δαφνὶ καὶ οἱ ἐκκλησιῆς τοῦ Μυστρᾶ δὲν ἐπισκιάζονται ἀπὸ κανέναν ἄλλο ναό, ὅσοδήποτε μέγαν καὶ ὠραῖο. Ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Σοφίας εἶναι τεράστιος καὶ ὠραῖος γιὰ τὸν ἑαυτό του, καὶ ὄχι γιὰ νὰ μειώσῃ ἄλλους ναοὺς. Καὶ τὸ σπουδαῖο κατόρθωμα ἐκείνων πού τὸν ἔχτισαν εἶναι ὅτι οἱ τεράστιες διαστάσεις του δὲν τὸν ἐμπόδισαν νὰναι ὠραῖος. Μολονότι τὸ μῆκος καὶ τὸ πλάτος του εἶναι σχεδὸν τὸ ἴδιο (πρᾶγμα πού τὸ ἀπέφυγαν ὅσοι ἔχτισαν μεγάλους ναοὺς στὴν Ἰταλία), δὲ δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ ἀπλωμά του εἶναι ὑπερβολικό. Καὶ μολονότι ὁ κεντρικὸς τρούλλος του εἶναι τεράστιος, τὸ ὕψος καὶ τὸ μέγεθος τοῦ τρούλλου (ἓνα τεχνικὸ γεγονός πού πρόσεξε ἰδιαίτερα στὴν περίφημη ἐπιστολή του ὁ Μανουήλ Χρυσολωρᾶς) δὲν τὸν ἐμποδίζουν νὰ προβάλλῃ σχετικὰ ἄνετος. Κάτι ἀπὸ τὸ ὑπερβολικὸ ὑλικὸ βᾶρος του τὸ ἀφαιρεῖ ὁ συνδυασμὸς του μὲ τοὺς δυὸ μικροὺς τρούλ-

λους πού τόν ὑποστηρίζουν. Ἄλλὰ κι' ἂν εἶχα ἀκόμα, κοιτάζοντας ἀπ' ἔξω τὸ ναό, μερικές ἀμφιβολίες γιὰ τὴν καλλιτεχνική του ἀρτιότητα πού ἓνας ἀρχαῖος Ἕλληνας, ἐραστής τοῦ Παρθενῶνος, θὰ τὴν ἀμφισβητοῦσε ἀπόλυτα, τὶς τέτοιες ἀμφιβολίες μου τὶς παράτησα ἀμέσως μόλις μπῆκα μέσα στὸ ναό. Τὸ μεγάλο καλλιτεχνικὸ κατόρθωμα στὴν Ἁγία Σοφία δὲν εἶναι ἡ ἐξωτερικὴ μορφή τοῦ ναοῦ· εἶναι τὸ ἐσωτερικὸ του. Κάθε ἐσωτερικότητα – ἔτσι ἐπιμένω βέβαια νὰ σκέπτομαι, ἐγὼ ὁ ἐραστής τοῦ Δαφνιοῦ καὶ τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Μυστρά – πρέπει νὰ εἶναι πολὺ κλειστή, μικρὴ στὶς διαστάσεις της, κρυφὴ, ταπεινὴ καὶ σκυφτὴ. Ἡ πολὺ πλατεῖα καὶ πολὺ ψηλὴ ἐσωτερικότητα – καὶ μάλιστα ἡ φωτεινὴ, ὅπως στὴν Ἁγία Σοφία – εἶναι ἀγορὰ, μοιάζει σὰ νὰ βρῖσκεται ἔξω, δηλαδὴ σὰ νὰ μὴν εἶναι ἐσωτερικότητα. Ὡστόσο, μολονότι ξεκινᾶω ἀπὸ τὴν ἀντίληψη αὐτὴ πού μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ ἄκριτη πρόληψη, ἀναγνωρίζω ὅτι ἡ συμμετρία πού κυριαρχεῖ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ μεγάλα κατορθώματα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ὁ συνδυασμὸς τοῦ τεράστιου θόλου μὲ τὰ δυὸ μικρότερα ἡμιθόλια, οἱ ἑκατὸν ἑπτὰ κίονες (οἱ σαράντα στηριγμένοι κάτω, καὶ οἱ ἑξήντα ἑπτὰ ἔχοντας τὴ βάση τους στὸν ὄροφο πού τὸν στηρίζουν οἱ σαράντα), τὰ θαυμάσια κιονόκρανα πού τράβηξαν ἰδιαίτερα τὴν προσοχή μου, οἱ μεγάλες ἀψίδες, οἱ ἀμβωνες, οἱ στοές, τὰ σαράντα παράθυρα τοῦ τεράστιου θόλου πού κάνουν τὸ «δεύτερον τοῦτο στερέωμα» νὰ εἶναι φωτεινότατο, ἡ ποικιλία τῶν μαρμάρων – ὀλόλευκων ἢ λευκῶν μὲ γαλάζιες ἢ ρόδινες ἢ μαῦρες φλέβες, μελανῶν μὲ λευκὲς γραμμὲς –, ὅλ' αὐτὰ μ' ἔκαμαν νὰ τὰ χάσω· κοιτάζοντας ψηλὰ καὶ γύρω μου, δὲν ἤξερα ἂν βρῖσκομαι σ' ἓναν κόσμον πραγματικὰ ὁρατὸ καὶ ἀπτὸ ἢ ἂν ζοῦσα μέσα σὲ ὄνειρο. Λένε ὅτι ἓνας Ἄγγελος ἐμφανίσθηκε κάμποσες φορές στὸν Ἰουστινιανό, κ' ἔτσι οἱ ἀρχιτέκτονες δέχονταν ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα ὁδηγίες πού τὶς εἶχε ἐμπνεύσει ὁ Ἄγγελος. Ὅταν μπῆκα στὴν Ἁγία Σοφία, ὁ θρόνος μου φάνηκε βᾶσιμος.

Ἐκεῖνο πού μ' ἐξένισε καὶ δὲ μου ἄρεσε ἦταν ἡ ὑπερβολικὴ ὑλικὴ λάμψη τῶν ἐσωτερικῶν διακοσμήσεων τοῦ ναοῦ. Κι' ἄκουσα ὅτι, πρὶν μοῦν οἱ Λατῖνοι στὴν Κωνσταντινούπολη, τὰ χρυσάφια καὶ οἱ πολύτιμοι λίθοι (διαμάντια καὶ μαργαριτάρια) ἦταν κάτι ἀκόμα πιὸ καταπληκτικὸ. Τὰ ἐπιχρυσωμένα ἀσήμια ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι μιὰ πρόκληση γιὰ τὰ μάτια. Ὁ θρόνος τοῦ πατριάρχη, καὶ κάμποσα ἄλλα καθίσματα, ἦταν ἐπιχρυσωμένα. Ἡ λάμψη αὐτὴ τῶν ὑλικῶν στοιχείων πού καὶ τώρα, στὶς φτώχειες τῆς αὐτοκρατορίας, ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι χτυπητὴ, νομίζω πὼς εἶναι κάπως ἀσυμβίβαστη μὲ τὸ νόημα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Κάθισε ποτέ

του ὁ Χριστὸς σὲ χρυσὸ θρόνο; Ἦταν, τάχα, σωστὸ νὰ ἐπιβαρυνθεῖ ὁ λαός, στὶς μέρες τοῦ Ἰουστινιανοῦ, μὲ τὶς φοβερὲς δαπάνες ποὺ ἀπαιτήθηκαν γιὰ ν' ἀγορασθοῦν τόσοι πολύτιμοι λίθοι καὶ τόσοσ χρυσός;

Δὲ θέλω — καὶ δὲ μπορῶ — νὰ δώσω ἀπάντηση στὰ ἐρωτήματα ποὺ γεννήθηκαν μέσα μου, ὅταν μπῆκα στὴν Ἁγία Σοφία καὶ ὅταν σκέφθηκα ὅτι ἡ λάμψη τῶν ὑλικῶν στοιχείων ἦταν ἄλλοτε ἀκόμα μεγαλύτερη. Παραμερίζοντας τὰ ἐνοχλητικὰ ἐρωτήματα, εἶπα μέσα μου ὅτι οἱ πολύτιμοι λίθοι καὶ ὁ χρυσός, τὸ ἐλεφαντόδοντο, τὰ πολύτιμα ξύλα καὶ τὸ ἤλεκτρο, ὑπάρχουν ὅπωςδήποτε στὸν κόσμον· ἀντὶ νὰ προβάλλουν σὲ παλάτια καὶ ἰδιωτικὰ μέγαρα, ὡς βρίσκονται στοὺς ναοὺς. Θᾶπρεπε, ὅμως, νὰ μὴ χτυποῦν τόσο δυνατὰ στὰ μάτια τῶν πιστῶν. Τί θᾶλεγε, τάχα, γιὰ ὅλ' αὐτὰ ὁ Ἰωάννης τῆς Κλίμακος;

8

Γιὰ τὶς τοιχογραφίες καὶ τὰ μωσαϊκὰ τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας ἤμουν κάπως προετοιμασμένος. Εἶχα ἰδεῖ τὸ Δαφνὶ καὶ τὸν Μυστρά. Ἡ Σταύρωση τῆς ἐκκλησιᾶς τοῦ Δαφνιοῦ καὶ ὀρισμένες τοιχογραφίες τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρά ἦταν γιὰ τὰ μάτια μου, ὅταν ἀξιῶθηκα ν' ἀντικρῦσω γιὰ πρώτη φορὰ τὰ δημιουργήματα αὐτά, μιὰ ἀποκάλυψη. Μπαίνοντας στὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησία, μπῆκα μὲ τὴν ἀπόφαση νὰ μὴν ἐπιτρέψω στὴν ψυχὴ μου νὰ αἰσθανθεῖ — στὸ ἀντίκρυσμα τῶν μωσαϊκῶν καὶ τῶν τοιχογραφιῶν — τὸ ἴδιο ξάφνιασμα. Εἶχα προειδοποιήσει τὰ μάτια μου, καὶ εἶχα πεῖ ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ ἰδοῦν στὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας, ἢ σ' ὅποιον ἄλλο ναό, μιὰ ζωγραφικὴ παράσταση ἀνώτερη ἀπὸ τὶς ἀγαπημένες μου παραστάσεις τοῦ Δαφνιοῦ καὶ τοῦ Μυστρά, ἢ ἔστω καὶ ἰσότιμη μ' αὐτές.

Ἡ προειδοποίησις ποὺ ἔκανα, ἀπευθύνοντας τὰ λόγια αὐτὰ στὴ φυσικὴ καὶ ψυχικὴ μου αἴσθησις ποὺ λέγεται ὄρασις, δὲν εἶχε πηγᾶσει ἀπὸ καμμιὰ κακία ἢ προκατάληψη. Ἦταν, νομίζω, φυσικὸ ν' ἀγαπῶ ὅ,τι γνῶριζα τόσο πολὺ ποὺ νὰ μὴ θέλω νὰ φαντασθῶ ὅτι κάτι ἄλλο — κάτι ποὺ δὲν εἶχα ἀκόμα γνωρίσει — θὰ μπορούσε νὰ μειώσῃ καὶ νὰ συναγωνισθεῖ τ' ἀντικείμενα τῆς ἀγάπης μου ἐκείνης.

Τώρα ξέρω ὅτι, καὶ ὅταν εἶδα κ' ἐθαύμασα τὰ ὅσα εἶδα στὴν Κωνσταντινούπολη, δὲν ἀδίκησα τὸ Δαφνὶ ἢ τὸν Μυστρά. Ξέρω — καὶ τὸ κατάλαβα ἀπὸ τὶς μέρες ἐκεῖνες, καὶ προπάντων ἀφότου πῆγα καὶ στὴν Ἰταλία — ὅτι ὁ θαυμασμός καὶ ἡ ἀγάπη μας γιὰ κάτι μεγάλον δὲ μειώνεται διόλου, ἂν τύχει νὰ θαυμάσουμε καὶ ν' ἀγαπήσουμε καὶ κάτι ἄλλο ποὺ βρίσκεται στὸ ἴδιο ὕψος. Ὅ,τι

είναι μεγάλο δὲν ἀδικεῖται καὶ δὲν ἐκτοπίζεται ποτὲ ἀπ' ὅ,τι εἶναι, ἐπίσης, ἀληθινὰ μεγάλο. Τὰ μεγάλα πράγματα χωρᾶνε, ὅλα μαζί, στὴν καρδιά μας· τὰ μικρὰ πράγματα κ' αἰσθήματα δὲν χωρᾶνε ὅλα μαζί, σπρώχνει κ' ἐκτοπίζει τὸ ἓνα τ' ἄλλο, συγκρούονται μεταξύ τους καὶ προκαλοῦν τὸ ἀδιαχώρητο μέσα μας.

Ὅσο μὲ εἶχαν ξαφνιασθεῖ τὰ μωσαϊκὰ τοῦ Δαφνιοῦ καὶ οἱ τοιχογραφίες τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ, ἄλλο τόσο μὲ ξάφνιασαν ὅσα εἶδα στὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας. Ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἀντίκρισα τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, τὰ μάτια μου ξέχασαν τὴν προειδοποίηση πού τοὺς εἶχα κάμει, παραδόθηκαν στὸ μέγα θέαμα, κ' ἡ σκέψη μου δὲ γνώρισε, οὔτε γιὰ μιὰ μοναδική στιγμή, τὸν πειρασμὸ νὰ συγκρίνει τὰ ἔργα αὐτὰ μ' ἐκεῖνα πού εἶχα ἀγαπήσει καὶ θαυμάσει ἄλλοῦ.

Τὸ πρῶτο ψηφιδωτὸ πού αἰχμαλώτισε τὰ μάτια μου ἦταν ἐκεῖνο πού παρασταίνει τὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο. Σοβαρὸς, ἀσκητικὸς, ἀλλὰ καὶ πρᾶος, σὰ φοβισμένος πού, θέλοντας καὶ μὴ, ἦταν ἀναγκασμένος νὰ γίνεи θέαμα, μ' ἓνα τεράστιο δεξιὸ χέρι (τὸ ἀριστερὸ εἶναι σκεπασμένο), μ' ἔκαμε μὲ τὰ ἐκφραστικώτατα ὀρθάνοιχτα μάτια του ν' ἀμφιβάλλω γιὰ κάμποση ὥρα, ἂν εἶχα τὸ δικαίωμα νὰ τὸν ἐνοχλῶ μὲ τὴ δική μου ματιά. Μ' ἄρεσε πού ὁ ἀφανέρωτος καλλιτέχνης ἀπέφυγε νὰ γεμίσει γένεια τὸ πρόσωπο τοῦ Χρυσοστόμου, κι' ἀρκέσθηκε — νομίζω ὅτι ὅλοι ὅσοι τὸν ζωγράφισαν ἔχουν κάμει τὸ ἴδιο — νὰ τοῦ μαυρίσει ἑλαφρὰ τὶς παρειᾶς καὶ τὸ σαγόνι.

Φοβερὰ ὑποβλητικὸ, μολονότι κάπως ἄτεχνο, μοῦ φάνηκε τὸ ψηφιδωτὸ πού βρισκόταν στὸ νάρθηκα καὶ πού ἐμφανίζει τὸν Ἰησοῦ Χριστὸ καθισμένο στὸ θρόνο του· δεξιὰ κι' ἀριστερά, μέσ' ἀπὸ δυὸ κύκλους, προβάλλουν ἡ Παναγία καὶ ὁ ἀρχάγγελος Γαβριήλ· πεσμένος χάμου, προσκυνώντας τὸν Χριστό, βρίσκεται ἓνας αὐτοκράτωρ· μοῦ εἶπαν πὼς εἶναι Λέων ὁ ἕκτος, ὁ σοφός, ὁ γιὸς Βασιλείου τοῦ Μακεδόνας, πού μὲ ἀνοιχτὰ τὰ χέρια δέχεται — ἢ περιμένει μάταια νὰ δεχθεῖ — ἀπὸ τὸν βασιλέα τῶν οὐρανῶν τὴ δωρεὰ τῆς θείας σοφίας. Ὁ Χριστὸς μοιάζει πολὺ αὐστηρὸς. Δὲν εἶναι πιά ὁ ἄμνός· εἶναι ὁ Χριστὸς πού ἀρχίζει νὰ γίνεи ὁ Κριτής. Κοιτάζοντας τὸ ψηφιδωτὸ αὐτό, καὶ μελετώντας ἰδιαίτερα τὴ φυσιογνωμία τοῦ πεσμένου χάμου «σοφωτάτου βασιλέως», πού βρίσκεται ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸν κύκλο πού κλείνει μέσα του τὴ Θεομήτορα, θυμήθηκα ἓναν ἀπὸ τοὺς Λόγους τοῦ αὐτοκράτορος Λέοντος, τὸ Λόγο του πού ἔχει ἀφιερῶσει στὸν Εὐαγγελισμό: «Ὁρᾶς, Παρθένε, ἃ πάλαι ἐμήνυον; Ὁρᾶς, μεθ' ὅσης δόξης ὁ σὸς Υἱὸς

τῷ πατρικῷ θρόνῳ κάθηται; Οὐκ ἔθνους ἑνός, οὐδὲ γῆς εὐπεριορί-
στου, ἀλλ' ὁμοῦ συμπάντων οὐρανίων, καὶ ἐπιγείων, καὶ κατα-
χθονίων τὴν κυρείαν ἔχων». Στὸ Λόγο του αὐτόν, διατύπωσε ὁ
αὐτοκράτωρ Λέων ὁ Σοφὸς μερικὲς ἀπὸ τὶς πιὸ βαθυστόχαστες
στροφές χαιρετισμῶν: «Χαῖρε... τῇ κεχαριτωμένη βοῶμεν..., ἡ
ὥσπερ κρίνον ἐν μέσῳ τοῦ πολυσυγχύτου τῶν παθῶν χωρίου τῆς
ἀνθρωπίνης φύσεως ἀναβλαστήσασα... Χαῖρε, τὸν οὐράνιον ἡμῖν
ἀναπτύξασα μαργαρίτην, δι' οὗ τῆς προγονικῆς πτωχείας ἀπηλ-
λάγημεν... Χαῖρε, νεφέλη, ἧς ἀνατείλας ὁ τῆς δικαιοσύνης ἥλιος,
τῆς ἀπιστίας τὸν ζόφον εἰς πάντα κεχυμένον τὰ πέρατα, ἐξηφάνισε,
φῶς ἀνασχῶν θεογνωσίας, οἷς εἰς ἀντίληψιν θείου φωτὸς τὸ ὄμμα
οὐκ ἀτονεῖ». Πίστευε, στ' ἀλήθεια, ὁ σοφὸς αὐτοκράτωρ ὅτι τὰ
μάτια του ἦταν ἰκανὰ ν' ἀντιληφθοῦν τὸ θεῖο φῶς καὶ νὰ συμερι-
σθοῦν τῇ σοφίᾳ τοῦ Θεοῦ;

Εἶδα πολλὰς μορφὰς αὐτοκρατόρων μέσ' στὸ ναὸ τῆς Ἀγίας
Σοφίας. Τὴν πιὸ μεγάλη ἐντύπωση μοῦ ἔκαμαν οἱ μορφές τοῦ Με-
γάλου Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Εἶναι, ὅπως ἄκουσα,
παραστάσεις ποὺ δὲν ἔχουν καμμιά σχέση μὲ τὸ πραγματικὸ πρό-
σωπο τῶν δυὸ αὐτοκρατόρων. Ὁ ἕνας προσφέρει στὴ Θεομήτορα
τὴν πόλη ποὺ ἔχτισε, καὶ ὁ ἄλλος τὸ ναὸ ποὺ ἔχτισε. Τί θάλεγε ὁ
αὐτοκράτωρ Ἰουλιανός, ἂν ἔβλεπε τὸ θεῖο του («ταῖς τ' ἐπιθυ-
μίαις ταῖς ἑαυτοῦ καὶ ταῖς τῶν φίλων ὑπουργοῦντα», ὅπως τὸν
θεωροῦσε), ἀπαλλαγμένο ἀπὸ κάθε ἐπιθυμία, ὅπως τὸν ἐμφανίζει
ἡ σεμνὴ καὶ αὐλὴ καὶ πονεμένη μορφή τοῦ ψηφιδωτοῦ;

Οἱ ἄλλοι αὐτοκράτορες, ποὺ τὶς μορφές τους ἀντίκρυσαν στὸ
ναὸ τῆς Ἀγίας Σοφίας, δὲ μοῦ ἔκαμαν μεγάλη ἐντύπωση. Εἶναι
μορφές συμβατικές, χωρὶς χαρακτήρα, χωρὶς ἰδιαίτερη ἔκφραση.
Κάποια περίεργη καὶ ἀκαθόριστη ἔκφραση ἔχει ἡ μορφή Κωνσταν-
τίνου τοῦ Μονομάχου ποῦ, μαζί μὲ τὴν αὐτοκράτειρα Ζωή, στέ-
κεται πλάϊ στὸν Χριστό, πλάϊ σ' ἕνα πανίσχυρο Χριστὸ ποῦ, κα-
θιστὸς στὸ θρόνο του, προκαλεῖ μὲ τὴν αὐστηρὴ μορφή του δέος
κ' ἐμπιστοσύνη. Ἡ Ζωὴ μοιάζει μὲ μιὰ σεμνὴ νυφούλα ποὺ παντρεύ-
εται γιὰ πρώτη φορά. Μολονότι ἡ ἡλικία της ἦταν μεγάλη ὅταν
πῆρε τὸν Μονομάχο, τὸν τρίτο της σύζυγο, δὲν ἀποκλείεται νὰ
εἶχε διατηρήσει ἡ Ζωὴ — ἡ φιλήδονη καὶ ἀδίστακτη στὶς ἐρωτικὲς
ἐπιθυμίες της — τὴν ὄψη τοῦ σεμνοῦ κοριτσιοῦ ποὺ τῆς ἔχει δώσει
ὁ ἀφανέρωτος καλλιτέχνης.

Παναγίες εἶδα πολλὰς στὴν Ἀγία Σοφία. Ἄλλες αὐστηρὲς καὶ
ἀκαμπτες, καὶ ἄλλες πονεμένες καὶ μ' ἑλαφρὰ γερμένο τὸ κεφάλι,
ἄλλες σὰν παντοδύναμες βασίλισσες, καὶ ἄλλες μὲ τὴν ἀνθρώπινη
μορφή τῆς μητέρας ποὺ στέκεται ἀδύνατη μπροστὰ στὸν παντο-

δύναμο γιό της, ὅλες ἔχουν τὴ θέση τους μέσ' στὴν καρδιά μας, καὶ μέσ' στὸν τεράστιο ναό, καὶ ἡ καθεμιὰ ἔχει τὸ δικό της νόημα. Τὰ μάτια μου στάθηκαν ἰδιαίτερα στὴ μορφή μιᾶς Παναγίας πού, κρατώντας τὸ θεῖο βρέφος στὰ χέρια της — ἓνα βρέφος αὐστηρότατο, σχεδὸν ἀγριεμένο, ἔτοιμο νὰ μᾶς κρίνει καὶ νὰ μᾶς καταδικάσει ὅλους —, στέκεται ἀκαμπτη ἀνάμεσα στὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη Κομνηνὸ καὶ τὴν αὐτοκράτειρα Εἰρήνη. Ἡ Θεομήτωρ, στὸ ἔξοχο αὐτὸ ψηφιδωτό, ἔχει αὐστηρὴ μορφή. Ὡστόσο, μ' ὅλη της τὴν αὐστηρότητα, σοῦ χαρίζει μὲ τὶς ἀμεμπτες γραμμὲς πού συγκροτοῦν τὸ φωτεινὸ της πρόσωπο, μιὰ θεία γαλήνη.

9

Ὄταν μπῆκα στὸ ναὸ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων — ἓνα ναὸ πού τὸν ἀγάπησα ἰδιαίτερα — στάθηκα ἔκθαμβος μπροστὰ σὲ ψηφιδωτὰ πού βρίσκονται στὸ ἴδιο ἠθικὸ καὶ καλλιτεχνικὸ ὕψος μὲ τὰ καλύτερα τῆς Ἀγίας Σοφίας.

Γιατί, ὅμως, ἀγάπησα ἰδιαίτερα τὸ ναὸ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων; Μήπως ἐπηρέασε τὴν καρδιά μου τὸ γεγονὸς ὅτι μέσ' στὸ ναὸ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἀναπαύονται, λίγο πιὸ πέρα ἀπὸ τὸν Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο καὶ τὸν Γρηγόριο τὸν Ναζιανζηνό, πενήντα — ἂν θυμᾶμαι καλὰ — αὐτοκράτορες, βασίλισσες καὶ βασιλόπαιδες;

Χωρὶς ἄλλο, τὴν ἐπηρέασε τὴν καρδιά μου τὸ γεγονὸς αὐτό. Δὲν εἶναι διόλου μικρὸ πρᾶγμα, νὰ ξέρεις — ὅταν μπαίνεις σ' ἓνα ναὸ — ὅτι ἐκεῖ μέσα ὑπάρχουν οἱ τάφοι (λάρνακες πού ἡ καθεμιὰ ἔχει τὸ δικό της μέγεθος καὶ τὸ δικό της χρῶμα) τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ τῆς Ἀγίας Ἐλένης, τοῦ Μεγάλου Θεοδοσίου καὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, τοῦ Ἡρακλείου καὶ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνο, Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ. Ὡς τὶς μέρες τῶν Κομνηνῶν (πού, ὅπως οἱ Παλαιολόγοι στὴ μονὴ τοῦ Παντοκράτορος, ἔτσι κ' ἐκεῖνοι ἐνταφιάζονταν στὴ μονὴ τοῦ Φιλανθρώπου), σχεδὸν ὅλοι οἱ μεγάλοι αὐτοκράτορες — ἐξαιρέση ἔγινε γιὰ τὸν Ἰωάννη Τσιμισκῆ καὶ τὸν Βουλγαροκτόνο — βρῆκαν τὴν τελευταία τους κατοικία στὸ ναὸ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων. Ἀκόμα κι' ὁ ἀποστάτης Ἰουλιανὸς διακομίσθηκε ἐκεῖ. Καὶ πλάϊ στοὺς μεγάλους βασιλεῖς, ἀναπαύονται ἐκεῖ μέσα καὶ κάμποσοι μικροὶ ἢ καὶ κακοί· καὶ κάμποσες, φυσικά, γυναῖκες, ἀπὸ τὴν Ἀγία Ἐλένη καὶ τὴν Πουλχερία καὶ τὴ Θεοδώρα, τὴ σύζυγο τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὡς τὶς πιὸ ἄσημες βασίλισσες ἢ ὡς τὶς βασιλοπούλες ἐκεῖνες πού ἡ ζωὴ τους (τοῦλάχιστον γιὰ τὰ δικά μας μάτια) εἶναι ἀγραφοχαρτί.

Δὲ μπορῶ, λοιπόν, νὰ πῶ ὅτι, μπαίνοντας στὸ ναὸ τῶν Ἀγίων

Ἄποστόλων, δὲν ἐπηρεάσθηκα ἀπὸ τοὺς τάφους τῶσων βασιλέων, καὶ μάλιστα μεγάλων, ποὺ τὴν ἀκοή τῆς ψυχῆς τους θὰ τὴν ἐνόχλησαν, ἴσως, τὰ βήματά μου. Ὡστόσο, εἶμαι βέβαιος ὅτι, ἂν ἀγάπησα ἰδιαίτερα τὸν ὠραῖο ναό, οἱ λόγοι ποὺ μ' ἔκαμαν νὰ τὸν ἀγαπήσω θᾶταν ἄλλοι. Προσπαθώντας τώρα, ὕστερ' ἀπὸ τόσα χρόνια καὶ τόσα φοβερὰ συμβάντα, ν' ἀνακαλύψω μέσα μου τοὺς λόγους αὐτοὺς, βρίσκω προπάντων δυό, καὶ λέω ἐκ τῶν ὑστέρων ὅτι οἱ δυὸ αὐτοὶ λόγοι πρέπει νὰ κάμαν, τότε, τὴν καρδιά μου νὰ συγκινηθεῖ ἰδιαίτερα.

Ὁ παλαιὸς ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων ποὺ, ὅπως λέει ὁ Καισαρείας Εὐσέβιος ὁ Παμφίλου στὸ Ἐγκώμιο ποὺ ἀφιέρωσε στὸν πρῶτο Χριστιανὸν αὐτοκράτορα, τὸν ἔχτισε ὁ Κωνσταντῖνος («εἰς ὕψος ἀφατου ἐπάρας» αὐτόν), γκρεμίστηκε ἡ — γιὰ λόγους ἀγνωστούς — τὸν κατεδάφισαν, κ' ἔτσι ὁ ναὸς ποὺ εἶδα ἐγὼ μὲ τὰ μάτια μου ἰδρύθηκε στὶς μέρες τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ χτίστηκε μὲ τὸ ὕλικὸ ποὺ περίσσεψε ἀπὸ τὴν Ἁγία Σοφία. Ἡ μικρὴ αὐτὴ λεπτομέρεια — δηλαδή, ὅτι χτίστηκε μὲ τὸ ὕλικὸ ποὺ εἶχε περισσέψει καὶ ποὺ εἶχε ἀποδειχθεῖ πιὰ ἀχρηστο γιὰ τὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ — ἔχει σκαλώσει μ' ἓναν ἰδιαίτερο τρόπο στὴ μνήμη μου, κ' ἔχει βρεῖ στὴν καρδιά μου μιὰ ξεχωριστὴ θέση. Νομίζω ὅτι ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς λόγους, ποὺ μ' ἔκαμαν ν' ἀγαπήσω ἰδιαίτερα τὸ ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, ἔχει κάποια σχέση μὲ τὴ μικρὴ αὐτὴ λεπτομέρεια.

Καὶ ὑπάρχει, ἴσως, κ' ἓνας δεύτερος λόγος ποὺ μ' ἔκαμε νὰ συνδεθῶ ψυχικὰ μὲ τὸ ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων. Ὁ καλὸς καὶ ὄσιος Θεοφάνης ὁ Ὁμολογητῆς, μιλώντας στὴ Χρονογραφία του γιὰ τὸ ἔτος 552, λέει : «Τῷ δὲ Ἰουλίῳ μηνὶ κη', ἡμέρα γ', γέγονεν τὰ ἐγκαίνια τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, καὶ ἡ κατάθεσις τῶν ἁγίων λειψάνων Ἀνδρέου, Λουκᾶ καὶ Τιμοθέου, τῶν ἁγίων ἀποστόλων. Καὶ διῆλθεν ὁ ἐπίσκοπος» (ὁ πατριάρχης) «Μηνᾶς μετὰ τῶν ἁγίων λειψάνων καθήμενος ἐν ὀχήματι χρυσῷ βασιλικῷ διαλίθῳ, κρατῶν τὰς τρεῖς θήκας τῶν ἁγίων ἀποστόλων εἰς τὰ γόνατα αὐτοῦ· καὶ οὕτως ἐποίησε τὰ ἐγκαίνια». Ναι, ὁ Πρωτόκλητος (ὁ σιωπηλός, ὅπως στὰ ἐφηβικά μου χρόνια τὸν ὀνόμαζα, μὴ θέλοντας νὰ δώσω πίστη σὲ ὅσα ἔγραψε, γύρω στὸ ἔτος 900, ὁ μοναχὸς Ἐπιφάνιος) εἶχε ἀναπαυθεῖ, τοῦλάχιστον ἑξακόσια ἑξήντα χρόνια, στὸ ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων. Ἐνας καρδινάλιος καὶ λεγάτος τοῦ Πάπα Ἰννοκέντιου τοῦ τρίτου τὸ κλεψε τὸ λείψανο τοῦ Πρωτοκλήτου, κ' ἔτσι, ἐδῶ καὶ διακόσια πενήντα περίπου χρόνια, βρίσκεται φυλαγμένο στὸν καθεδρικὸ ναὸ τῆς Ἀμάλφης. Ὡστόσο, τὸ λείψανο ποὺ μεταφέρθηκε στὴν Ἰταλία ἦταν δίχως κεφαλή. Τὴν κἀρα τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέου τὴν εἶχαμε στὴν Πά-

τρα. Ποιός σκέφθηκε, τάχα, νὰ τὴν ἀποσπάσει ἀπὸ τὸ ἱερό του σῶμα καὶ νὰ τὴ στείλει στὴ γενετείρά μου; Αὐτὸ δὲν τῶξερε οὔτε ὁ δάσκαλός μου πού ἤξερε σχεδὸν ὅλα ὅσα ἐπιτρέπεται νὰ ξέρουμε. Νάταν, τάχα, ὁ αὐτοκράτωρ Βασίλειος ὁ Μακεδῶν πού, θέλοντας νὰ ξεπληρώσει τὸ χρέος του πρὸς τὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου τῆς γενετείρας μου, ἔκοψε τὴν κεφαλὴ τοῦ Πρωτοκλήτου καὶ τὴν ἔστειλε ἐκεῖ ὅπου ἓνας ἄσημος μοναχὸς εἶχε χαιρετήσῃ τὸν ἄσημο ἵπποκόμο ὡς αὐτοκράτορα; Κάθε εἰκασία εἶναι αὐθαίρετη. Προτιμῶ νὰ φαντάζομαι ὅτι δὲ χρειάστηκε νὰ ἐπέμβῃ χέρι ἀνθρώπου — ἔστω καὶ χέρι αὐτοκράτορος — γιὰ νὰ κοπεῖ ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέου, κι' ὅτι κάποιος θαῦμα ἔφερε τὴν κεφαλὴ του στὴν Πάτρα.

Ναί, ὁ δεῦτερος λόγος, πού μ' ἔκαμε ν' ἀγαπήσω ἰδιαίτερα τὸ ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, μπορεῖ νάταν αὐτός, δηλαδὴ ὅτι ἐκεῖ μέσα εἶχε ἀναπαυθεῖ — τοῦλάχιστον ἑξακόσια ἑξήντα χρόνια, καὶ γιὰ ἓνα μεγάλο διάστημα χρόνου μὲ τὸ κεφάλι στοὺς ὤμους του — ὁ ἀγαπημένος μου σιωπηλὸς Πρωτόκλητος. Τὸ ὅτι, μπαίνοντας στὸν ὠραῖο ναὸ μὲ τοὺς σαράντα κίονες, ἤξερα ὅτι δὲν ὑπάρχει πιά ἐκεῖ μέσα τὸ ἅγιο λείψανο, αὐτὸ — ὃν ἀναπολῶ σωστὰ τὰ αἰσθήματα πού μ' ἐκυρίευσαν τὴν ὥρα ἐκείνη — μ' ἔκαμε νὰ συγκινηθῶ ἀκόμα περισσότερο. Ὁ ναὸς πρέπει νάταν πολὺ παραπονεμένος πού τοῦ εἶχε ἀφαιρεθεῖ ἓνα τόσο ἱερὸ ἀντικείμενο. Καὶ τὸ παράπονο αὐτὸ — ἔχουν καὶ οἱ ναοὶ μιλιὰ, καὶ μπορεῖ ν' ἀκουσα κάτι ὅταν μπῆκα μέσα — ἐπηρέασε δίχως ἄλλο τὴν καρδιά μου.

Ὅσο ἔμεινα στὴν Κωνσταντινούπολη, πῆγα πολλές φορές στὸ ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων. Ἡ ἔλξη του ἦταν πολὺ μεγάλη. Ἦταν μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν ἔλξη — δὲ μπορῶ νὰ τὸ κρύψω ἀπὸ τὸν Θεὸ — πού προκαλοῦσε στὴν ψυχὴ μου ἡ Μεγάλῃ Ἐκκλησία. Ὅσες φορές πῆγα στὴν Ἁγία Σοφία, πῆγα γιὰ νὰ θαυμάσω πάλι τὴν ἐσωτερικὴ τῆς ἀρχιτεκτονικὴ ἢ τὰ ἔξοχα ψηφιδωτά της. Στούς Ἁγίους Ἀποστόλους δὲν πῆγαινα μονάχα γιὰ νὰ θαυμάσω ὅσα ἦταν ὁρατά. Ἐκεῖ μὲ τραβοῦσε κάτι ἄλλο πού νομίζω ὅτι ἔχει σχέση μὲ ὅσα ἔγραψα παραπάνω.

10

Ἡ Κωνσταντινούπολη εἶναι ἀνεξάντλητη στὶς προσφορὲς της. Οἱ πύλες, οἱ ἀγορὲς (προπάντων τὸ Αὐγουσταῖον καὶ ὁ Φόρος τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου), τὰ παλάτια, ὁ τεράστιος Ἴππόδρομος, οἱ δημόσιες στοές, οἱ στῆλες καὶ τ' ἀγάλματα: (προπάντων στὸν κεντρικὸ δρόμο, στὴ «Μέση»), οἱ θαυμάσιοι κῆποι (οἱ βασιλικοί, οἱ δημόσιοι καὶ ὅσοι ἰδιωτικοὶ δὲν εἶχαν παραμεληθεῖ), ὅλ' αὐτὰ μ' ἔκαμαν νὰ τὰ χάσω, νὰ μὴν καταλαβαίνω πού βρίσκομαι, νὰ κυριεύομαι ἀπὸ τὴ σκέψη ὅτι ἡ ματαιότητά δὲν

εἶναι ματαιότητα. Κι' ὅμως, στή μαγική αὐτή πόλη μίλησε ὁ ὑπέροχος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος γιὰ τὴ ματαιότητα, συμπληρώνοντας τὶς σκέψεις — τὶς μεγάλες καὶ φοβερές — ποὺ περιέχουν τὰ «ρήματα» τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ.

Δὲ θέλω νὰ κρύψω οὔτε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό μου — κ' εἶναι ὁ ἑαυτός μου ὁ αὐστηρότερος, μετὰ τὸν Θεό, κριτῆς μου — τὸ γεγονός ὅτι, ὅσο κι' ἂν θαύμασα τὰ τόσα ἀξιοθαύμαστα, τίποτε δὲ μοῦ ἔκαμε τὴν ἐντύπωση ποὺ μοῦ ἔκαμαν τὰ τεῖχη τῆς Βασιλεύουσας.

Τεῖχη καλὰ εἶχε καὶ τὸ παλαιὸ Βυζάντιο ποὺ τὰ θαύμαζαν ὅλοι. Τὴν ἀντοχή τους τὴ γνώρισε καὶ Φίλιππος ὁ Μακεδών· ὁ Δημοσθένης ταξίδεψε ὁ ἴδιος ὡς ἐκεῖ γιὰ νὰ πείσει τὸ Βυζάντιο νὰ ἐγκαταλείψει τὴ συμμαχία του μὲ τὸν μεγάλο πατέρα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου· κι' ὁ Φίλιππος πίστεψε ὅτι θὰ μπορούσε νὰ τιμωρήσει εὐκόλα τὴν πόλη ποὺ ὁ Ἀθηναῖος ἔστρεψε ἐναντίον του. Ὡστόσο, τὰ τεῖχη κράτησαν. «Τεῖχη δὲ τὸ Βυζάντιον κρατερώτατα εἶχεν», λέει Δίων ὁ Κάσσιος πεντακόσια περίπου χρόνια ἀργότερα· «... καὶ τὰ μὲν πρὸς τὴν ἠπειρον τεῖχη; εἰς μέγα ὕψος ἦρτο· τὰ δὲ πρὸς θάλασσαν, ἦττον ὑψοῦτο».

Ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος ἔχτισε νέα ἰσχυρὰ τεῖχη ἢ, χρησιμοποιώντας ὅσα τμήματα τῶν παλαιῶν τειχῶν εἶχαν μείνει ὀρθια, συμπλήρωσε τὴν ὀχύρωση τῆς νέας Ρώμης, ὅπως μᾶς λέει ὁ Ζώσιμος. Ὡστόσο, στὶς μέρες ἤδη τοῦ Μικροῦ Θεοδοσίου, ἡ Κωνσταντινούπολη εἶχε τόσο πολὺ ἐξαπλωθεῖ ποὺ ἔπρεπε νὰ προστατευθοῦν καὶ ὅσοι εἶχαν ἀναγκασθεῖ νὰ χτίσουν τὰ σπίτια τους ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη τοῦ Κωνσταντίνου. Ἄν στὶς μέρες τοῦ Κωνσταντίνου εἶχε ἡ Κωνσταντινούπολη τοῦλάχιστον πεντακόσιες χιλιάδες κατοίκους («ἠϋξήσεν», λέει ὁ Ζώσιμος γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο, «τὴν Κωνσταντινούπολιν εἰς μέγεθος πόλεως σφόδρα μεγίστης»), ὁ πληθυσμός, ἑκατὸ χρόνια ἀργότερα, θὰ πλησίαζε ἴσως τὸ ἑκατομμύριο. Ἔτσι, ὁ ἑπαρχος τοῦ Πραιτωρίου Ἀνθέμιος (πού, ὅσο ἦταν ἀνήλικος ὁ δεύτερος Θεοδόσιος, εἶχε εὐρύτατες ἐξουσίες) πῆρε, στὸ ἔτος 413, τὴν ἀπόφαση νὰ ἐπεκτείνει τὰ χερσαῖα, καθὼς κι' αὐτὰ τὰ παράλια τεῖχη. Τριαντατέσσερα χρόνια ἀργότερα, ὕστερ' ἀπὸ τοὺς φοβεροὺς σεισμοὺς ποὺ γκρέμισαν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν τειχῶν, ὁ ἴδιος ὁ δεύτερος Θεοδόσιος, ἐκεῖνος ποὺ τὸν λέμε Μικρόν, ἀνασυγκρότησε τὰ χερσαῖα καὶ παράλια τεῖχη — τὸν βόηθησε ὁ ἑπαρχος τοῦ Πραιτωρίου Κῦρος ὁ Φλῶρος — μέσα σ' ἑξήμισι μῆνες. Τὸ νέο αὐτὸ ἔργο ἦταν σπουδαῖο, κ' ἔμεινε ἡ βάση καὶ τὸ πρότυπο τῶν τειχῶν ποὺ εἶδαν καὶ τὰ δικά μου μάτια. Τὸ χερσαῖο Θεοδοσιακὸ τεῖχος ἦταν διπλό. Οἱ περισσότεροι πύργοι ἦταν τετράγωνοι, κάμποσοι ὅμως καὶ στρογγυλοὶ ἢ καὶ

ὀκτάγωνοι. Οἱ πύργοι τοῦ ἐσωτερικοῦ τείχους, ὅλοι μεγάλοι, ἦταν, ὅταν πῆγα ἐγὼ στὴν Κωνσταντινούπολη, τοῦλάχιστον ἐνενήντα· τὰ πυργία τοῦ ἐξωτερικοῦ τείχους ἦταν περίπου ὀγδόντα.

Μέσα στὰ χίλια χρόνια ποὺ πέρασαν ἀπὸ τὶς μέρες τοῦ Μικροῦ Θεοδοσίου, τὰ τείχη ἔπαθαν συχνὰ μεγάλες ζημιές· τὶς πιὸ μεγάλες τὶς προκαλοῦσαν κάθε τόσο οἱ σεισμοί, καὶ τὶς μικρότερες οἱ ἐχθροί. Γύρω στὸ ἔτος 625, ὁ Ἡράκλειος ἀποφάσισε νὰ περιλάβει στὰ τείχη ὀλόκληρη τὴν περιοχὴ τῶν Βλαχερνῶν, δημιουργώντας στὸ βόρειο ἄκρο τῆς Βασιλεύουσας μιὰν ὀχυρότατη γωνία, δηλαδή ἀνεγείροντας τὸ «Μονότειχος» (ἢ «Μονότειχον») ποὺ ἦταν προορισμένο ν' ἀποκτήσει, μὲ τοὺς εἴκοσι κολοσσιαίους πύργους του, μιὰ μεγάλη ἱστορική σημασία. Ἔτσι, «ἀπεκλείσθη ἔσωθεν ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου καὶ ἡ ἀγία Σορός», ὅπως λέει ἓνα Χρονικό. Ὁ αὐτοκράτωρ Λέων ὁ Ἀρμένιος ἔχτισε, διακόσια χρόνια ἀργότερα (δηλαδή, γύρω στὸ 815), ἓνα λεπτότερο τείχος μπροστὰ στὴ χερσαία πύλη τῶν Βλαχερνῶν, κ' ἔτσι τὸ «Μονότειχος» τοῦ Ἡρακλείου ὀνομάσθηκε ἀπὸ πολλοὺς — ἐπειδὴ βρέθηκε τώρα ἀνάμεσα στὸ τείχος Λέοντος τοῦ πέμπτου καὶ στὸ παλαιὸ τοῦ Θεοδοσίου — «Μεσότειχος».

Τὰ μεγάλα διπλὰ Θεοδοσιακὰ τείχη, ὕστερ' ἀπὸ καταστροφές ἢ φθορές ποὺ προκάλεσαν σεισμοί ἢ ἄλλα αἰτία ἢ καὶ μονάχος του ὁ χρόνος, τ' ἀνασυγκρότησαν συχνὰ πολλοὶ αὐτοκράτορες, προπάντων Λέων ὁ Ἰσαυρος μετὰ τὸ φοβερὸ σεισμὸ τοῦ 740, καὶ ὁ τελευταῖος εἰκονομάχος, ὁ Θεόφιλος ποὺ ἡ σύζυγός του Θεοδώρα ἀναστήλωσε, μετὰ τὸ θάνατό του, τὶς εἰκόνες. Ὁ Θεόφιλος ἀνασυγκρότησε ἰδιαίτερα τὸ τείχος καὶ τοὺς πύργους (στοὺς περισσότερους πύργους εἶδα τὴν ἐπιγραφή: «Πύργος Θεοφίλου ἐν Χριστῷ αὐτοκράτορος») σ' ὀλόκληρο τὸ παραλιακὸ μῆκος τοῦ Χρυσοῦ Κέρατος. Ὁ Ἰωάννης Παλαιολόγος, στὶς μέρες μου, ἀνασυγκρότησε τὸ ἐξωτερικὸ χερσαῖο τείχος, τελειοποιώντας καὶ τὴ μεγάλη τάφρο ποὺ βρῆκε μπροστὰ του ὁ δεύτερος καὶ φοβερός Μωάμεθ.

Στὰ τείχη τοῦ Ἡρακλείου, ποὺ ἀγκάλιασαν τὴν περιοχὴ τῶν Βλαχερνῶν, ἔχτισε ὁ Ἰσαάκιος Ἀγγελοσ (πού, ὅπως λέει ὁ Νικήτας Χωνιάτης, «ὑπὲρ... πᾶν ἕτερον, τὰς τῶν ὑπερόγκων οἰκημάτων ἀνεγέρσεις περισπούδαζε») τὸν θαυμάσιο πύργο του. Ὁ πύργος τοῦ Ἰσαακίου Ἀγγέλου δὲ βόηθησε, βέβαια, τὸν τραγικὸν αὐτὸν αὐτοκράτορα, γιατί ὁ ἐχθρὸς δὲν τὸν χτύπησε ἀπ' ἔξω. Τὴν πρώτη φορά, τοῦ πῆρε τὸ βασιλικὸ διάδημα, τυφλώνοντάς του, ὁ ἀδελφὸς του Ἀλέξιος, καὶ ἀφοῦ φρόντισαν οἱ Σταυροφόροι — γιὰ χάρι τοῦ ἀμυαλοῦ γιοῦ του — νὰ τὸν ἀποκαταστήσουν στὸ θρόνο, ρίχτηκε ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Δούκα Μούρτζουφλο

στη φυλακή, όπου και πέθανε τὴν ἴδια περίπου ὥρα πού ὁ ὄχλος στραγγάλιζε τὸ νεαρό του γιό καὶ συμβασιλέα Ἀλέξιο. Ὡστόσο, ὁ πύργος, πού δὲν ἦταν προορισμένος νὰ προστατεύσει τὸν ἴδιο τὸν Ἰσαάκιο, ἦταν (καὶ μαθαίνω τώρα ὅτι διατηρεῖται) ἓνα θαυμάσιο κτίσμα, ὅπου ὁ τραγικὸς αὐτοκράτωρ σκέφθηκε νὰ συνδυάσει τὸν ὀχυρωματικὸ σκοπὸ μὲ μιὰν ὠραιότατη κατοικία πού τὰ παράθυρά της σ' ἔκαναν νὰ βλέπεις καὶ νὰ θαυμάζεις τὸ Κοσμίδιο καὶ τὴν ἀνοιχτὴ χώρα. Ὁ συνδυασμὸς τείχους, πύργου καὶ κατοικίας ἦταν στὴν περίπτωσή αὐτὴ ἀπόλυτα πρωτότυπος. Μήπως, ὅμως, δὲν ἦταν πρωτότυπη καὶ ἡ ἄμεση συνοχὴ τοῦ βασιλικοῦ Παλατίου τῶν Βλαχερνῶν μὲ τὸ τεῖχος τοῦ Ἡρακλείου; Στὴ δυτικὴ (ἂν δὲν κάνω λάθος) πλευρὰ του, τὸ Παλάτιο τῶν Βλαχερνῶν εἶχε τοῖχο του τὸ ἴδιο τὸ τεῖχος τῆς Βασιλεύουσας. Οἱ αὐτοκράτορες ἤθελαν νὰ ναι συνυφασμένοι μὲ τὰ ὀχυρὰ ἄκρα τῆς Βασιλεύουσας, νὰ ναι — ἔστω καὶ μέσα στὴν Κωνσταντινούπολη — Ἀκρίτες.

11

Μὲ τὰ τεῖχη, καὶ μὲ τὴν ἱστορία τους, εἶναι συνυφασμένες οἱ περίφημες πύλες, καθὼς καὶ τὰ ἰδιωτικὰ ἢ ἐκκλησιαστικὰ «παράπορτια», πού εἶχε (καί, ἴσως, ἔχει ἀκόμα) ἡ Βασιλεύουσα.

Στὰ θαλάσσια τεῖχη μέτρησα περίπου τριάντα πύλες· περίπου δεκαεφτὰ πρὸς τὸν Κεράτιο κόλπο, καὶ δώδεκα ἢ κάτι παραπάνω πρὸς τὴν Προποντίδα. Πρώτη μεγάλη πύλη, πρὸς τὴν Προποντίδα, ὅταν ξεκίνησα ἀπὸ τὴ νοτιοδυτικὴ ἄκρη τῆς Βασιλεύουσας, βρῆκα τὴν πύλη ἐκείνη πού τ' ὄνομά της τὸ πῆρε ἀπὸ τὴ μονὴ τοῦ Στουδίου, ἀπὸ τὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Πρόδρομο πού εἶναι ὁ ναὸς τῆς περίφημης μονῆς. Προχωρώντας πρὸς τὸ νεώριο τοῦ Βουκολέοντος, τὸ λιμάνι τοῦ Μεγάλου Παλατίου καὶ τῆς Ἀγίας Σοφίας, εἶδα κάμποσες ἄλλες πύλες· ξεχώρισα ιδιαίτερα τὶς πύλες τοῦ Ψαμάθου, τοῦ Ἀγίου Αἰμιλιανοῦ, τῆ Σιδηρᾶ, τοῦ Ἀγίου Λαζάρου, τῆς Ὁδηγητρίας, τῆς Ἀγίας Βαρβάρας. Ἡ τελευταία, πού ὀνομάζεται καὶ Ἐῶα, βρίσκεται πλάι στὸ Βοσπόριο ἄκρωτήριο. Ἀπὸ τὸ Βοσπόριο καὶ πέρα, δηλαδὴ προχωρώντας στὴν ἀκτὴ τοῦ Κεράτιου κόλπου, βρῆκα μπροστά μου — ἀπέναντι ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ Ἀρσεναλίου τοῦ Γαλατᾶ — τὴ Βασιλικὴ πύλη (ἢ πύλη τοῦ Εὐγενίου), τὴν πόρτα τοῦ Βώνου, τὴν Ὠραία πύλη, τὴν πύλη τοῦ Ἀγίου Μάρκου, τὴν πύλη τῶν Δρουγγαρίων τῆς Βίγλας, τὴν πύλη τῆς Πλατείας (ἢ τὴ Μέση)· ὅλες αὐτὲς εἶχαν ἀπέναντί τους τὸν Γαλατᾶ. Προχωρώντας βορειοδυτικώτερα, στὸ βάθος τοῦ Χρυσοῦ Κέρατος, βρῆκα μπροστά μου κάμποσες ἄλλες πύλες, ὥσπου ἔφθασα στὸ Νεώριο τῶν Βλαχερνῶν καὶ στὴ βασιλικὴ ἀποβάθρα.